

10. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
11. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московского университета, 1972. – 198 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [Текст] / М. В. Мірченко. – [вид. 2-ге]. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2004. – 393 с.
14. Русская грамматика / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – 709 с.
15. Скаб М. Граматика апеляції в українській мові / Мар'ян Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
16. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Томусяк. – Івано-Франківськ, 1999. – 16 с.

Обоснованы разновидности модификаций субъектной синтаксемы в модификационной парадигме простого предложения. Охарактеризованы неопределенная, обобщенная, количественная, бинарная, которая включает предикатно-субъектную синкретичность инфинитива в позиции подлежащего в формально-грамматической структуре двусоставного предложения и дуплексивную субъектную модификацию, а также апелятивную, представленную адресатно-субъектным значением, субъектную модификацию в конструкциях с императивом.

Ключевые слова: модификация субъектной синтаксемы, неопределенная модификация субъектной синтаксемы, обобщенная модификация субъектной синтаксемы, количественная субъектная модификация, дуплексивная субъектная модификация, апелятивная субъектная модификация.

The varieties of modifications of subject syntaxema are proved in the modification paradigm of simple sentence. The indefinite-personal, generalized-personal, quantitative, binary, including the predicate-subject syncretism of the infinitive in position of the subject in the formally-grammatical structure of a two-member sentence and duality subject modification, and also addressed subject modification presented by the addressee-subject semantic, in constructions with an imperative verb are investigated.

Key words: modification of subject syntaxema, indefinite-personal modification of subject syntaxema, generalized-personal modification of subject syntaxema, quantitative subject modification, duality subject modification, addressed subject modification.

УДК 811.161.2'22

Ю.С. Макарець

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИП ЕКОНОМІЇ В МОВІ ТА МОВЛЕННІ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності принципу лінгвістичної економії та його ролі в розвитку мовної системи. На основі аналізу наукових праць, дотичних до проблеми мовної та мовленнєвої економії, окреслено причини її дії, шляхи та межі вияву.

Ключові слова: мовна система, лінгвістична економія, мовна економія, мовленнєва економія, розвиток мови.

Важливий напрям лінгвістичних досліджень – з'ясування законів, принципів та основних тенденцій мовного розвитку загалом та розвитку окремих мов зокрема. Чільне місце в цьому контексті посідає проблема економії в мові й мовленні, яка, якщо й не є визначальним принципом мовного прогресу, то відіграє в ньому одну з важливих ролей.

Питання лінгвістичної економії частково висвітлене в наукових розвідках І.О. Бодуена де Куртене, В.О. Богородицького, Г. Пауля, П. Пассі, О. Єсперсена, В.Г. Адмоні, Л. Блумфілда, А. Мартіне, Є.Д. Поливанова, М. Граммона, Р.О. Будагова, Б.П. Дюндика, Б.О. Серебреннікова, В.В. Єлькіна та ін. Та попри тривалу традицію дослідження однозначного витлумачення ролі принципу економії в мовному розвитку досі немає. Тому актуальним є дослідження його виявів на синхронному етапі функціонування окремих мов (зокрема української), що є передумовою з'ясування значення принципу економії як загального лінгвістичного поняття.

Мета статті полягає в аналізі наукових напрацювань у галузі дослідження сутності мовної та мовленнєвої економії, встановлення екстра- та інтралінгвальних чинників її дії, з'ясування її співвідношення з іншими мовними та мовленнєвими явищами, а також окреслення шляхів вияву в мовній системі.

Лінгвістичну економію визначають як «закономірність мови й мовлення, зумовлену прагненням носіїв мови полегшити власні мовленнєві зусилля, оптимізувати передачу інформації» [17, 440]. Часткові її вияви привертати увагу ще в античні часи. Так, Аристотель у «Поетиці», розглядаючи властивості мови поетичних творів, акцентує на функціонуванні в ній слів «розтягнутих» та «скорочених», речень «з пропущеним дієсловом» тощо [2, 1096–1098]. Вияви мовної економії як чинника стислості висловлення цікавили античних теоретиків риторики в контексті опису двох основних типів красномовства, перший з

яких розрахований на емоційний вплив на реципієнта й тому характеризується мовною надмірністю, другий – «чіткий, сухий» і «стислий», що «значною мірою утруднює його сприйняття» [22, 29]. З цього приводу Марк Тулій Цицерон зазначає: «Якщо стислістю називати те, в чому немає жодного зайвого слова, то стисла мова Луція Красса; якщо ж стислість полягає в тому, щоб усі слова були лише найнеобхіднішими, то така стислість необхідна тільки зрідка, зазвичай же вона заважає викладу» [22, 304]. Про те, що визначальним чинником стислості вважали реалізацію принципу економії в мові (хоча до введення такого поняття чи принаймні його абстрагування від конкретних випадків прояву було ще далеко) свідчить наведений ним приклад: «Виносять, вийшли, всі йдемо на кладовище, Кладуть її на вогнище». Синтаксична непоширеність, односкладовість, уникнення сполучних засобів між предикативними частинами – прояви дії досліджуваного принципу в синтаксичній підсистемі мови. Як засіб досягнення стислості Цицерон потрактовує також різні види переносів (метафоричний та метонімічний) [22, 352–353].

Частково проблеми економії в мові торкалися філософи XVI–XVII ст. під час спроб створити універсальну мову міжнародного спілкування. Основною рисою такої мови мало стати максимальне спрощення граматики, що дало б змогу зекономити зусилля та час на її засвоєння й полегшило б спілкування між представниками різних націй в умовах поглиблення міжнародних контактів. Теорію універсальної граматики розробляли А. Арно, К. Лансло Р. Декарт, І. Ньютон, В. Лейбніц та ін. [16]. На думку Рене Декарта, універсальна мова повинна мати спрощену граматику, яку можна було б вивчити всього за п'ять-шість годин. Таку швидкість засвоєння забезпечували наявність у граматичній системі одного (або кількох) способів утворення слів, єдиного типу відмінювання й дієвідмінювання та відсутність неправильних форм. З метою спрощення всі граматичні форми мали б утворюватися шляхом додавання до слова (на початку або у кінці) спеціальних приставок. Вільгельм Лейбніц у граматиці раціональної мови виділяє два класи слів: імена й дієслова. Словотворення утопічної універсальної мови, на його думку, має бути обмежене чітко визначеною системою афіксів, а відмінкові флексії імен варто замінити системою відмінкових прийменників, приєднаних до незмінюваної форми імені. Як і Р. Декарт, В. Лейбніц наголошує на потребі усунути неправильні форми та спростити окремі категорії (зокрема зайвою вважає категорію роду імен, за винятком випадків, коли її вживання – необхідна умова значеннєвого розрізнення). Поряд із суто теоретичними розробками були спроби створити універсальну мову з універсальною граматичною системою або ж виокремити загальні граматичні принципи організації усіх мов світу (зокрема йдеться про граматику Ф. Санчеса «Мінерва або Про першооснови латини» (1587, Іспанія), «Усезагальну й раціональну граматику Пор-Рояля» А. Арно та К. Лансло (1660, Франція) та ін.).

Пізніше до ролі принципу економії в розвитку мовної системи звертається Г. Спенсер. Намагаючись вивести природні закони еволюції й застосувати їх до всіх систем, які існують, філософ зазначає, що в мові ці закони виявляються в еволюції від складного до простого, зокрема в скороченні довгих слів, заміні багатослівних речень небагатослівними тощо [19]. І хоча варто зауважити, що спрощення не визначає самостійно напрям розвитку мови (інакше б, наприклад, з часом скорочення слів, не обмежене Г. Спенсером жодними рамками, мало б привести до їх однофонемного або кількофонемного вияву), важливе зауваження Г. Спенсера про прагнення до економії як одну з його керівних сил.

У подальших дослідженнях, зосереджених на дії принципу економії в мові, можна виокремити кілька підходів щодо потрактування ролі, яку він відіграє в мовному розвитку. Більшість мовознавців вважає прагнення до економії важливим (іноді навіть визначальним) чинником мовної еволюції (І.О. Бодуен де Куртене, В.О. Богородицький, О. Єсперсен, В.Г. Адмоні, А. Мартіне, Є.Д. Поливанов, Б.О. Серебренніков), інші ж категорично заперечують економію як одну з рушійних сил мовного поступу (Р.О. Будагов, Б.П. Дюндик).

Положення про те, що функціонування мовної системи значною мірою визначене принципом економії (тенденцією до «пошуку найменших зусиль», «пошуку легких артикуляцій», «економії мовлення»), почали активно опрацьовувати з 70–80-х років XIX ст. Саме в цей час з'явилися дослідження П. Пассі, Г. Суїта, О. Єсперсена та ін., у яких «економія зусиль» розглянута в тісному зв'язку з теорією прогресу мов (розвитку від флективного до аналітичного типу). Найактивніше теорію мовної економії розробляли структуралісти, які намагалися виявити чинники змін у мовній системі, хоча окремі її положення представлені й у працях лінгвістів інших напрямів, зокрема психологічного.

Проблему спрощення мовної системи (а, отже, й економії в мові) торкався О.О. Потебні. Розробляючи питання про зникнення певних граматичних форм, він зазначає, що під таким усуненням йдеться тільки про «спрощення» форми вираження, натомість змістовий відтінок у мові збережений: «З вимирання певних форм без видимих решток не можна робити висновок, що кількість формальних відтінків, які розрізняють в мовленні, також зменшується» [15, 72–73]. Тому, на його думку, спроби

вирахувати ступінь спрощення в системі мови шляхом підрахунку зменшення форм безпідставні. У висловленому автором положенні про збереження значеннєвого відтінку при спрощенні форми можна зауважити передумови класифікації виявів мовної економії на такі, що стосуються «редукції форми» та такі, у яких відбувається «редукція змісту» [17] (хоча питання редукції змісту потребує уточнення).

Зауважує О.О. Потебня й дуалістичну єдність у мові процесів спрощення певних одиниць і форм та появи нових. На переконання ученого, одночасно зі зникненням певних форм у мові відбувається неперервний процес їх поповнення, зумовлений здатністю мислення людини до абстрагування, яке є одним із чинників відмирання категорій та заміни їх новими [15, 75–76].

У працях Олександра Потебні висвітлена проблема, яку пізніше розглядатимуть в контексті економії мовлення та «пошуку найменших зусиль», а саме – фонаційного спрощення. На думу мовознавця, витрата зусиль на вимову звука виправдана лише тією мірою, якою без звука не можна «утримати перед собою значення»: «Чим слабша енергія думки, тим більше вона потребує звука як зовнішньої опори, але... ця енергія в мові збільшується, чим пояснюється недбалість у збереженні колишнього звукового складу слова» [15]. Стосовно ролі таких змін у розвитку граматичної системі О.О. Потебня зауважує, що втрата звука, який був «підтримкою» граматичної категорії при збереженні самої категорії свідчить не про те, що в мові «ослабла творчість», а про те, що думка достатньо «сильна» і не потребує більше цієї зовнішньої опори» й «використовує для розпізнання форми інші, досконаліші засоби» [15, 76].

Наводячи як приклад спрощення графічних систем при переході їх від уставу до скоропису, учений визначає межу скорочення, яку застосовує й до знакової системи мови. Межа, яку скорочення не може перетнути, – зрозумілість для реципієнта. Оскільки її визначають не тільки мовні засоби оформлення думки, а й низка інших чинників комунікативної ситуації, то мовознавець зауважує, що межа скорочення не постійна, а змінна [15].

У руслі положень, висловлених О.О. Потебнею, розвинута теорія мовної економії й у працях структуралістів. Переважно їхню увагу привертало питання еволюції звуків у процесі розвитку мови: принцип економії вони розглядали в застосуванні до фонетичної підсистеми мови.

Значний внесок у теорію мовної економії зробив І.О. Бодуен де Куртене, який, визначаючи рушійні сили розвитку мови, називає серед них прагнення до зручності, що має вияв у 1) переході складніших звуків і звукосполучень у легші для збереження дії м'язів і нервів; 2) прагненні до спрощення форм (дії аналогії) та 3) переході від конкретного до абстрактного для полегшення абстрагованого руху думки [3, 58]. Називаючи розвиток мови неперервною органічною роботою («органічною в точному значенні цього слова, а не в значенні публіцистичному»), лінгвіст висловлює думку, що «в органічній роботі можна помітити прагнення до економії сил..., доцільності зусиль та рухів, до корисності й вигідності» [3, 226]. Виділяючи три основні напрями мовного життя людини, серед яких відцентровий (фонація, говоріння), доцентровий (слухання, перцепція) та власне центровий (мовне мислення та мовна церебрація), І.О. Бодуен де Куртене стверджує, що всі зміни, викликані прагненням до економії, можливі тільки в цих трьох напрямках, тобто можуть бути результатом прагнення до економії відцентрових зусиль (роботи по вимові, фонації), зусиль доцентрових (слухання, аудіювання) або ж економії «центрально-мозкової» роботи [3, 228].

Розробляє І.О. Бодуен де Куртене й питання про співвідношення змін, викликаних прагненням до економії зусиль у мовленні окремого індивіда та соціуму загалом, а також про вплив цих змін на розвиток мовної системи: «Мовні зміни в трьох названих напрямках можуть бути як індивідуальними, так і... загальнонародними. Зміни індивідуальні зазвичай проходять безслідно, однак вони можуть лишати по собі слід, впливаючи на інших індивідуумів. Зміни ж загальноплемінні, які наступають зазвичай після цілої низки індивідуальних спроб, стають історичним набутком або ж історичною втратою» [3].

Одна з передумов реалізації принципу економії (та протилежного йому – до надлишковості) в мові – здатність мислення людини до уніфікація та узагальнення. І.О. Бодуен де Куртене акцентує на тому, що мовне мислення має здатність і прагне до встановлення симетрії, гармонії між змістом і формою, а отже, до «зближення за формою того, що близьке за змістом, і, навпаки, зближення за змістом того, що близьке за формою, а також розрізнення за формою того, що різне за значенням, і, навпаки, розрізнення за значенням того, що близьке за формою» [3, 226], що є чинником економії, робить її внутрішньо притаманною мовній системі.

Докладно лінгвіст зупиняється на дії принципу економії у фонетичній підсистемі мови: «Зміни у вимові, у фонації зумовлені прагненням до економії роботи м'язів, які приводять у рух органи мовлення, а також роботи рухових нервів, нервів моторних, які керують роботою м'язів». Пояснюючи механізм появи у фонації мови змін, пов'язаних з принципом економії, І.О. Бодуен де Куртене зауважує, що прагнення до спрощення може бути властиве спочатку тільки окремим мовцям, від яких його переймають, з одного боку,

їхні сучасники, а з іншого (через спадковість) – наступні покоління. При цьому тенденція до економії посилюється й з часом набуває достатньої сили, щоб зумовити значні зміни в мові, «тобто зміни, які можна констатувати й чітко описати» [3, 230]. До таких змін належать різноманітні модифікації звуків у потоці мовлення, зокрема асиміляція, дисиміляція, спрощення, редукція, зменшення або й усунення паузи між словами, прокліза й енкліза та ін. Однак, як і О.О. Потебня, І.О. Бодуен де Куртене зауважує, що прагнення до полегшення вимови знаходить вияв у мові лише тією мірою, якою це не стає на перешкоді реалізації прагнення до виразності й збереженню зв'язків між окремими формами, що становлять єдине ціле [3, 231].

Лише побіжно дослідник зауважує про вияви принципу економії на морфологічному рівні мови, серед яких він називає дію аналогії, яка є свідченням прагнення до «одноманітності типів та пропорційності форм» [3, 239].

Значний внесок у теорію лінгвістичної економії зробив А. Мартіне, який визначив її як один з чинників, що зумовлюють еволюцію мови. На думку мовознавця, мовну еволюцію визначає постійна суперечність між наявними в людини потребами спілкування й вираження та прагненням мінімізувати свою розумову та фізичну діяльність: «У плані слів та знаків кожний мовний колектив у кожен момент знаходить певну рівновагу між потребами вираження, для задоволення яких необхідна все більша кількість більшою мірою спеціалізованих і, відповідно, рідкісніших одиниць, та природною інерцією, спрямованою на збереження обмеженої кількості загальніших та частіше вживаних одиниць» [10, 126]. Отже, зауважена дослідником суперечність забезпечує баланс у використанні знаків мовної системи, що дає підстави потрактувати мову як систему, яка перебуває в рівновазі. Однак рівновага між прагненням до економії та до максимально повного й точного вираження думки може бути порушена, наприклад, на лексичному рівні в результаті появи значної кількості нових слів. Зростання кількості лексичних одиниць може посилювати дію протилежної тенденції – до економії: «Розширення кола одиниць може призвести до більших витрат зусиль, ніж ті, які колектив вважає в цій ситуації виправданими. Таке розширення є неекономним і обов'язково буде зупинене. З іншого боку, будуть різко припинені прояви надмірної інерції, які завдають шкоди законним інтересам колективу. Отже, мовна поведінка регульована так званим «принципом найменшого зусилля»; ми пропонуємо, однак, замінити цей вираз, запропонований Ципфом, простим словом «економія» [10].

Змістовий обсяг поняття «мовна економія» А. Мартіне не обмежує виключно спрощенням у системі форм чи фонації слів. На його думку, термін «економія» об'єднує як ліквідацію непотрібних відмінностей, так і появу нових, а в окремих випадках – збереження наявного стану: «Лінгвістична економія – це синтез дієвих сил» [10, 130]. Зазначаючи, що принцип економії має вияв на всіх рівнях мовної системи, мовознавець аналізує її насамперед на фонетичному (у праці «Принцип економії в фонетичних змінах»).

У визначенні причин дії принципу економії в мові Є.Д. Поливанов спирається на тезу про «лінощі людини»: «Як це не дивно, але той колективно-психологічний чинник, який скрізь у аналізі механізму мовних змін буде проглядатися як основна пружина цих змін, грубо кажучи, можна назвати лінною людською або – що те саме – прагненням до економії трудових зусиль» [14, 81]. Межу вияву «лінощів» у мові та мовленні дослідник визначає з позиції реципієнта. На його думку, можливий ступінь економії зусиль (тобто мінімальну кількість витраченої енергії) визначають потреби співрозмовника, адже надмірна економія робить мовлення незрозумілим та невиразним і може зумовити «провал» комунікативного акту (комунікативної мети не буде досягнуто), тобто марнування зусиль («трудова енергія») мовця. Отже, економія енергії «до мінімума» не є абсолютною умовою кожного акту мовлення, але все ж її можна вважати типовою рисою фонаційної діяльності [14, 60].

Як і його попередники, основну увагу Є.Д. Поливанов зосереджує на вияві принципу економії на рівні звуків. Під фонаційною економією дослідник розуміє як економію сили, так і скорочення окремих артикуляцій та економію часу на вимову звуків чи їх комплексів [14, 60–61]. У такому аспекті показові, на переконання лінгвіста, сталі мовні формули. Їхня функція зумовила зміщення на другий план семантичного навантаження і, як наслідок, – редукцію форми, яка вже не відіграє визначальної ролі в ідентифікації таких мовних засобів: їх визначають за сталою позицією в мовленнєвому акті. Дослідник зазначає, що в російській мові, наприклад, «побутова» функція й семантика слова *здравствуйте* така, що його легко можна зрозуміти (або вгадати) за неповної вимови звукового складу чи «за найменшого на нього натяку», тому часто вимовляють *зрас(с)те* (або *зрас(с)ти* й навіть *зссс!*) [14, 81–82]. Подібне явище спостерігається й у інших мовах, зокрема в українській. Наприклад, у системі української мови закріплені як нормативні скорочені форми вітальних формул *доброго дня – добридень, доброї ночі – добраніч, доброго вечора – добри вечір*, які в мовленні часто зазнають подальшої редукції та ін.

У контексті синтаксичних студій не оминув явища економії О.М. Пешковський. Стосовно синтаксичної структури неповного речення, учений зазначає, що редукція відомого з ситуації мовлення або

зі спільного попереднього досвіду мовців є нормою для мови, що зумовлена загальним принципом усіх видів діяльності людини – «законом економії сил» [13, 138–139]. Отже, О.М. Пешковський визначає закон економії сил як мовну норму. Водночас він зауважує, що механізм економії є «необов'язковим засобом» зменшення витрат, пов'язаних із комунікативною діяльністю. Мовна система пропонує учасникам комунікації різні факультативні можливості, але кожен може використати їх на власний розсуд (або не використати взагалі) [13, 157]. Наприклад, для оформлення питальних речень існують питальна інтонація та питальні слова. Якщо мовець вдається до питальних слів, то питальна інтонація при цьому «опускається як зайва» [13, 50]. Якщо ж питальних слів немає і питання оформлене лише інтонацією, то її вияв досягає максимуму.

Дещо відмінної думки з приводу ролі принципу економії в розвитку мови дотримується В.Г. Адмоні. Якщо його попередники відводять їй чільне (а іноді й визначальне) місце в мовному розвитку, то на переконання ученого момент економії справді присутній у багатьох процесах граматичного розвитку, але зовсім не як визначальний [1, 61]. Тенденцію до економії він вважає психологічно вмотивованою. Аналізуючи розвиток граматичної підсистеми мови, В.Г. Адмоні зауважує, що тенденція до економії не може зумовити зміни в граматиці мови самостійно, а лише за умови накладання її на інші, часто потужніші чинники: «Факторами особливого виду виступають у сфері розвитку граматичного ладу і такі явища, як різнорідні психологічні процеси (аналогія, контамінація) і деякі загальні тенденції в психологічній діяльності людини» [1, 59]. Варто зазначити, що аналогію також можна вважати одним із виявів прагнення до економії зусиль. Хоча багато процесів розвитку граматичного ладу можна безпосередньо пояснити подібними явищами, вони (аналогія, контамінація тощо) діють не ізольовано: щоб «спрацювати», вони мають бути актуалізовані тими чи тими конкретнішими й історично зумовленими чинниками, так чи так пов'язаними зі структурою певної мови та загальними або частковими тенденціями її розвитку [1].

Дію принципу економії в мові В.Г. Адмоні представляє в діахронічному зрізі. Одним з яскравих її виявів у історії індоєвропейських мов дослідник вважає перетворення на певному етапі повнозначних слів у аналітичні сполуки, а в окремих випадках – подальше стягнення аналітичних конструкцій у форми слова (аглютинативного або флективного типу). Такі перетворення засвідчені складними числівниками, складною формою майбутнього часу, зворотними дієсловами тощо.

Як і попередники, В.Г. Адмоні зазначає, що принцип економії в мові нерозривно пов'язаний із протилежним йому прагненням до «максимально акцентованого, багаторазового, навіть плеонастичного вираження граматичних значень» [1, 61–62].

Ці положення розвиває в працях із загального мовознавства Б.О. Серебренніков, який витлумачує принцип економії в мові як продовження властивої психіці людини економії фізіологічних витрат. Учений зводить його до принципу «бритви Оккама», відповідно до якого сутності не варто примножувати без потреби [18, 86]. За такої умови можливим стає уникнення типових «суперечностей лінгвістичних описів, пов'язаних з тим, що щось економне з погляду одного аспекту (рівня) мовної структури, виявляється зовсім неекономним з погляду іншого. Як приклад лінгвіст наводить використання в деяких мовах замість непохідних кольороназв таких, що утворені поєднанням слова зі значенням «колір» з уточнювальними компонентами: «Порівняйте: у тонганській мові, де більшість кольоропозначень мають структуру *lanu* 'колір' + слово зі значенням носія еталонного кольору: *lanu-moana* 'колір морської хвилі', ... *lanu-lau* 'колір листя', ... *lanu-kelekele* 'колір землі» [18, 82–83]. На його думку, такий спосіб утворення назв кольорів, з одного боку, економний, оскільки дає змогу «вирівняти» семантичне поле, з іншого – ні, тому що збільшує довжину сегментних відтінків (слів). Подібне явище існує й в українській мові: *колір морської хвилі*, *колір весняного неба*, *колір молодого листя*, *колір фуксії*. Функціонування таких назв є виявом прагнення мовців до точнішого висловлення (і виявом надмірності в мові). Спрямованістю мовної системи на збереження рівноваги зумовлене поступове спрощення часто вживаних описових позначень кольору, що засвідчене функціонуванням кольороназв типу *вишневий* замість *колір вишні*, *лимонний* замість *колір лимону*, *помаранчевий* замість *колір помаранчі*.

У своїх працях Б.О. Серебренніков відстоює думку про те, що в мовній системі виявлена економія, яку можна назвати «розумною»: «Організація мовної структури підпорядкована принципу економії, але не в «мінімальному», а в «оптимальному» формулюванні, тобто мовна структура прагне до збалансування на всіх ділянках за мінімальних змін, а не до мінімізації засобів на окремих ділянках» [18, 86].

Серед конкретних виявів принципу економії в мові мовознавець називає метафоризацію, яка, на його думку, покликана оберігати мову від непомірного розростання словникового складу, сприяючи загальній тенденції до економії мовних засобів. Однак Б.О. Серебренніков зауважує: «Можна припустити, що здатність утворювати переносні значення має самостійний вияв, який за своїми результатами збігається з

дією тенденції до економії» [12, 25]. Учений звертає увагу й на те, що рівнева організація мовної системи також дотична проблемі економії, хоча й не власне мовної, а когнітивної. Слідом за В.Г. Гаком він зазначає, що неможливо уявити собі мову, у якій кожне нове висловлення було б послідовністю інших, раніше не використовуваних одиниць. Існування в мовній системі одиниць незнакового рівня (фонем і морфем як напівзнаків) не тільки дає змогу оперувати простішими системами зі злічуваною кількістю одиниць та уникати помилок, а є також одним зі способів економії зусиль, витрачених на передачу інформації та її сприйняття [12, 161–162]. Одна з умов, що роблять можливою економію, – здатність мислення людини до типізації [12, 49].

В українському мовознавстві принцип економії в контексті проблеми мовного прогресу розглядає Л.А. Булаховський. На його думку, в аспекті історичного вдосконалення «можна без великих сумнівів надати значення такому загальному моментові, як спрощення структури мов» [5, 220]. Учений вважає, що досконаліша порівняно з іншими та мова, яка за мінімальної витрати енергії дає «бажаний результат», але застерігає від можливої абсолютизації цього положення: «У спрощенні морфології, як і фонетичної організації (системи) мови, поступ слід вбачати лише тоді, коли паралельно досягається повнота й глибина передачі думки». Тому не можна вважати прогресивною мову, у якій хоча й наявні переважно прості й легкі для засвоєння структури, але вони дають змогу висловити тільки нескладну думку [5, 222]. Із принципом економії в мові Л.А. Булаховський пов'язує прагнення до одноманітності, уніфікації («З погляду економії сил вигіднішим є такий стан мови, при якому замість колишніх різноманітних ознак тих самих значень виступають ознаки сталі» [5, 221]), а виявами його дії, що одночасно є виявами мовного прогресу, вважає обмежену кількість формальних виявів загальних граматичних категорій, відсутність у фонетичній системі складних для вимови й сприйняття одиниць, відносно невелику кількість фонем, короткі слова. Проте учений зауважує, що оцінка звуків чи їх комплексів як легких або складних для вимови часто може бути суб'єктивною, тому «вирішальне об'єктивне слово щодо цього годиться раз у раз припоручати фізіології мови та акустиці з їх засобами відповідного обліку» [5, 222].

Посилення інтересу до принципу економії як одного з чинників розвитку системи мови зумовило й появу протилежного наведеним погляду на його роль.

За переконанням Р.О. Будагова, ні розвиток, ні функціонування мови не визначені принципом економії, оскільки кожна жива природна мова постійно поповнюється новими засобами вираження, «новими «прийомами» комунікації» [4, 17]. Погоджуючись з позицією дослідника про неперервне поповнення мови новими виражальними засобами, доречно все ж зауважити, що паралельно відбувається переміщення інших засобів до пасиву мовної системи, яке з часом може призвести й до повної їх утрати. Тож висловлена вченим теза не може бути достатньою для заперечення ролі принципу економії в мовному розвитку.

На противагу висловленій А. Мартіне тезі, що дія принципу економії може мати вияв і у формуванні в мові нових відмінностей, Р.О. Будагов вважає помилковим розглядати будь-які процеси диференціації в контексті принципу економії, оскільки диференціація розширює ресурси мови, а не звужує їх. Однак варто зауважити, що дослідникові потрібно було уточнити, який зміст він вкладає в поняття мовної економії. Якщо слідом за І. Бодуеном де Куртене розглядати дію принципу мовної економії в кількох напрямках, то, наприклад, з позиції реципієнта утворення нових категорій та форм може привести до зменшення зусиль, необхідних для сприйняття повідомлення.

На думку Р.О. Будагова, помилково співвідносити мовну економію з виражальними можливостями мови, тому що останні «передбачають багатоманіття й вибір засобів самої мови» [4, 35]. За його переконанням, економія «схиляє голову» перед самим лише зростанням синонімічних рядів. Однак варто зауважити, що розширення синонімії, з одного боку, веде до ускладнення мовної системи, а з іншого – дає змогу мовцеві висловити думку повніше (передати відтінки значень) за допомогою меншої кількості мовних засобів, отже, становить чинник мовленнєвої економії. Існують у мовній системі й семантичні дублети (повні синоніми) як вияви у ній надлишковості, але у своєму прагненні до економії мова поступово усуває їх, розмежовуючи стилістично або залишаючи тільки одне зі слів.

Лінгвістичним софізмом вважає Р.О. Будагов тезу, згідно з якою посиленням економії в мовній системі протягом історичного розвитку зумовлений її рух від конкретного й часткового до абстрактного й узагальненого. На його думку, ця помилкова думка пов'язана зі сплутуванням причини й наслідку, насправді ж оскільки історичний розвиток мови відбувається в напрямі від конкретного до абстрактного (а «конкретне й часткове менш економні, ніж абстрактне й узагальнене» [4, 33]), то його характеризує посилення принципу економії на всіх рівнях. Однак варто зазначити, що не тільки зростання абстрактності мислення й, відповідно, мови веде до спрощення її системи: розвиток мислення дає змогу людині

редукувати окремі компоненти в мовленні, а мовленнєве спрощення з часом знаходить відображення в мовній системі. Крім того, Р.О. Будагов заперечує зв'язок між поняттями мовної економії та прогресу мови. «Прогрес мови у кінцевому рахунку визначається неперервно зростаючими можливостями людського мислення, «економія» ж мови – тією чи тією комунікативною ситуацією.., тому немає жодних підстав вважати «економію» «синтезом дієвих у мові сил», тим більше – виявом лінощів, як це досі припускали окремі вчені» [4, 36]. Варто зазначити, що прогрес мови визначений оптимізацією мовних засобів вираження думки, яка може відбуватися як у напрямі появи нових, так і вдосконалення тих засобів, що вже існують, зокрема їх спрощення (що є виявом принципу економії).

Одне з основних положень теорії лінгвістичної економії О.Р. Будагова – необхідність розмежування економності окремих мовних одиниць та принципу економії як «загального поняття» мови. «Кажуть, наприклад, «це абрєвіатура такого-то слова або виразу», отже, мова діє за принципом економії. Однак такий висновок невиправданий. «Скорочуючись» в одних своїх сферах, мова зазвичай «розширюється» в інших» [4, 17]. Помічена вченим закономірність мовних «скорочень» і «розширень» не заперечує дії загального принципу економії в мові, а підтверджує його зв'язок з принципом надмірності, з яким вони становлять діалектичну єдність. У контексті витлумачення принципу економії як загальномовного важливе зауваження Р.О. Будагова, що «поняття економності для кожної мови є відносним і має бути розглянуте в контексті особливостей структури кожної мови». Це помітив ще О. Єсперсен, який зауважує, що мови відрізняються між собою в сенсі економії [8]. Р.О. Будагов поглиблює цю думку: «Економне» з позиції однієї мови може постати як «надлишкове» з позиції іншої мови» [4, 35].

Свою тезу про те, що роль дії економії в мовному поступі значно переоцінюють, Р.О. Будагов доводить на прикладі речення *Как начал работать – понемногу откладываю деньги на покупку «Москвича» → Откладывал деньги на «Москвич» і Откладывал на «Москвич»*. Аналіз такого ланцюга наштовхує лінгвіста на думку, що речення коротше і, здавалося б, економніше, насправді семантично складніше й тому менш економне, ніж речення довше, але з неускладненою («ненапруженою») семантикою дієслова *откладывать*. Однак В.В. Єлькін зауважує, що згідно з такою позицією «виграш у довжині мовленнєвого відрізка (його скорочення) має означати програш в обсязі інформації, що передається...» [7, 43]. Учений потрактовує наведений Р.О. Будаговим приклад як скорочення мовленнєвого ланцюга за повного збереження змісту, чим досягнуто «виграшу», а саме: економії мовних засобів, енергії й часу в усному мовленні, а у письмовому – місця. Тож конденсація («ускладнення») змісту в коротшому відрізку мовлення є виявом економії, а його напружена семантика не означає «програшу» в легкості розуміння висловлення.

Прагнення мовознавців визначити причину дії принципу економії в мові спонукає їх звернутися до екстралінгвальної сфери. Іноді її вбачають у «лінощах» (як Є.Д. Поливанов), однак глибший аналіз закономірностей діяльності людини (різних видів, а не тільки мовленнєвої) дає підстави витлумачити тенденцію до економії як внутрішню їй властиву, зумовлену особливостями «фізико-біологічної організації людини, у якій закладено прагнення до адекватності та адаптації до змінних факторів різної природи, які постійно ускладнюються» [7, 28]. Одночасно з пристосуванням до нових умов людина намагається їх змінити, спростити для зручнішого використання, тобто для «економії зусиль».

Значний внесок у розвиток теорії лінгвістичної економії зроблений у контексті вивчення її виявів на різних рівнях мовної системи та в текстових комплексах.

Суттєвий аспект вивчення дії принципу економії в мові й мовленні – встановлення її меж, з'ясування умов, за яких редукція мовних засобів виправдана й не шкодить порозумінню комунікантів. О.О. Селіванова стверджує, що мовна економія (тобто зменшення кількості мовних засобів або їх редукція) виправдана, якщо [17, 441]:

- її не супроводжують якісні зміни в змісті повідомлення, що можливо за умови, якщо вербалізовані одиниці перебирають на себе значеннєве навантаження редукованих;
- компресована інформація може бути декодована реципієнтом завдяки наявним у нього фоновим знанням або його комунікативній компетенції, спільному з мовцем досвіду тощо;
- у мові існують розлогіші засоби передачі інформації, ніж мовний сегмент, який вважають економним (тобто засоби, які є «вихідною точкою» економії);
- вона узгоджена з інтенцією мовця, метою та стратегією мовленнєвого акту загалом.

Дія принципу економії в мовній системі виявляється на всіх рівнях: фонетичному (випадки спрощення звуків і звукосполук (гаплогія, дієреза, елізія та ін.), скорочення звучання, асиміляція та дисиміляція, приєднання за наголосом (прокліза, енкліза)), словотвірному (дифузія, абрєвіація, словоскладання, конверсія, словотвірна компресія), лексичному (семантична конденсація, метонімія, метафоризація, лексикалізація й фразеологізація), морфологічному (анафора, дейксис, транспозиція та ін.),

синтаксичному (неповні та односкладні речення, еліipsis, напівпредикативність тощо), а також у текстах (імплікатури, підтекст, прецедентні феномени та ін.).

Отже, принцип лінгвістичної економії полягає в редуції формального вияву мовного сегмента (зі збереженням його семантичного наповнення) для полегшення власних мовленнєвих (а часом і когнітивних) зусиль, шляхом чого досягають оптимізації передачі інформації. Він є одним з важливих чинників підтримання рівноваги мовної системи, у якій одночасно діє тенденція до надмірності: разом вони становлять діалектичну єдність, що певною мірою визначає напрям та особливості розвитку мови. Те чи те явище, зумовлене дією принципу економії в мові, виникає первинно в мовленні індивіда й лише з часом за умови повторюваності може бути закріплене в мовній системі, зумовлюючи в ній якісні зміни. Принцип економії є загальномовним поняттям і виявляється на всіх рівнях мовної системи, але конкретні його прояви зумовлені особливостями кожної окремої мови.

Подальше дослідження може бути спрямоване на з'ясування шляхів вияву лінгвістичної економії в українських мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони. – М.–Л. : Изд-во «Наука», 1964. – 106 с.
2. Аристотель. Поэтика : об искусстве поэзии / Аристотель // Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск : Литература, 1998. – С. 1064–1112.
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / Бодуэн де Куртенэ И.А. / [отв. ред. С.Г. Бархударов; вступ. ст. В.В. Виноградова, А.А. Леонтьева]. – Т. 1. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 384 с.
4. Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? / Р.А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1972. – №1. – С.17–36.
5. Булаховський Л.А. Вибрані праці : в 5-ти томах / Л.А. Булаховський. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1975–1983. – Т. 1 : Загальне мовознавство. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1975. – 615с.
6. Дюндик Б.П. К вопросу об экономии в языке и речи / Б.П. Дюндик // Проблемы синтаксиса английского языка. Ученые записки № 422. – М. : МГПИ им. В.И.Ленина, 1970. – С.139–151.
7. Елькин В.В. Диалогическая речь – основная сфера реализации языковой экономии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Владимир Витальевич Елькин. – Пятигорск, 2001. – 228 с.
8. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен / [пер. с англ. В.В. Пассека и С.П. Сафроновой]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 400 с.
9. Камінський Ю.І. Комплементарна єдність компресії та декомпресії в межах закону мовної економії / Ю.І. Камінський // Вісник СумДУ. Серія : Філологія, 2007. – №1. – Т.2. – С.109–112.
10. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии) / А. Мартине / [пер. з франц. А.А. Зализняка; ред. и вступ. ст. В.А. Звегинцева]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 261 с.
11. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике / [сост., ред. и вступ.ст. В.А. Звегинцева]. – [вып. 3]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 356–566.
12. Общее языкознание : Формы существования, функции, история языка / [отв. ред. Б.А. Серебренников]. – М. : Изд-во «Наука», 1970. – 602 с.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – [8-е изд., доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
14. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию / Е.Д. Поливанов. – М. : Изд-во «Наука», 1968. – 376 с.
15. Потенба А.А. Из записок по русской грамматике : в 4-х т. / А.А. Потенба. – Воронеж : отпечат. в типографии Н.Д. Гольдштейн, 1874. – 158 с.
16. Сводост Э.П. Как возникнет всеобщий язык? / Э.П. Сводост. – М. : Изд-во «Наука», 1968. – 288 с.
17. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – С.440–441.
18. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и мышление / Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.
19. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер. – СПб. : Изд. Л.Ф. Пантелиева, 1897. – 473 с.
20. Стрельнікова О.В. Економія і варіативність як мовні константи (на матеріалі газетного дискурсу англійської мови) / О.В. Стрельнікова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2011. – С. 77–79.
21. Хруцкая Н. Закон экономии языковых средств как вектор направленности эволюции русского языка на современном этапе (на примере именных частей речи) / Н. Хруцкая // Научный вестник Херсонского государственного университета. – Херсон, 2010. – Вып. 10. – С. 89–94.
22. Цицерон. Эстетика : Трактаты. Речи. Письма / Цицерон. – М. : Искусство, 1994. – 540 с.

Статья посвящена выяснению сущности принципа лингвистической экономии и его роли в развитии языковой системы. На основе анализа научных работ, касающихся проблемы языковой и речевой экономии, обозначены причины ее действия, пути и границы проявления.

Ключевые слова: языковая система, лингвистическая экономия, языковая экономия, речевая экономия, развитие речи.

The article is dedicated to clarification of the essence of linguistic economy principle and its role in language system development. On the basis of analysis of scientific papers that deal with language and speech economy the reasons for its actions, ways and limits of expression are clarified.

Key words: language system, linguistic economy, language economy, speech economy, development of language.